

אובדן אמונה בשואה

בעקבות ספרו של שלום וייס / צלם אנוש – שלושה דורות מנסים להבין

פורסם על-ידי אילנה טייכר

מאות מחקרים אשר עסקו בהשפעות טראומת השואה על השורדים הצביעו על ההשלכות והשינויים הפסיכולוגיים שגרמו הטראומות המתמשכות, האובדנים והנתק מהעולם המוכר על הערכים, התפיסות והאמונות שאפיינו אותנו. בהתאם, אחת התגובות האופייניות לשואה הייתה אובדן האמונה הדתית. השאלות התיאולוגיות הרבות, הקשות והנוקבות שהעלתה השואה מהוות מעצם קיומן הסבר טוב למדי לתופעת אובדן הדת, והן אולי הצד הפופולרי יותר של הסוגיה, שאפשר לסכם אותה בשאלה אחת: איך יכולים להתקיים במקביל אלוהים – או האמונה בקיומו - והשואה? במאמר זה מביאה הביבליותרפיסטית אילנה טייכר עיבוד של רפראט שהכין בנה ערן המתמחה בפסיכולוגיה קלינית, אשר עוסק בשאלת אובדן האמונה בשואה. זאת, על בסיס ספרות מחקרית ועל בסיס סיפורו של האב-סב שלום וייס, ניצול שואה.

*

לאחרונה יצא לאור בהוצאת "פרדס" הספר: צלם אנוש – שלושה דורות מנסים להבין, מאת שלום וייס, ניצול מחנות המוות אושוויץ-ברקנאו וברגן-בלזן, מחנות כפייה וצעדת המוות, בהם שהה בהיותו נער בן 15. הספר מתאר את קורותיו כילד בקהילה ובמשפחה חרדית אשר מוצא עצמו לפתע במציאות מחנה ההשמדה, אשר מפריכה עבורו באבחת-חרב את כל מה שהכיר והאמין בו.

לאחר שחרורו מהמחנות, המשיך וייס, עם נערים ונערות יהודיים יתומים כמותו, לנדוד ברחבי אירופה בתנאים-לא-תנאים, במסגרת הכנה לעלייה לארץ-ישראל. תלאויותיהם-הרפתקאותיהם מתוארים מנקודת מבטו האישית. כך עולה מכתביו תיאור התהליך הנפשי והמנטאלי של התאוששותו מן השאול ממנו זה עתה נחלץ, והיאחזותו בחיים, בעליזות ובייצריות. וייס עלה לישראל ב-1949. את שנותיה הראשונות של המדינה הוא מתאר מנקודת המבט הייחודית של נער שנותר סקרן, חייל בודד, ניצול שואה, עולה חדש המדבר בעברית שלמד ב"חדר". ציוניותו הנלהבת לא מעלימה מעיניו החודרות דבר מ'מחלות הילדות' של המדינה החדשה, ועם זאת הוא גומא בהתלהבות כל מה שהחיים בה מעניקים לו ומתאר אותם בשילוב של פליאה, הומור ואהבה.

לשלום וייס שתי בנות ושני נכדים שבחרו לעסוק בטיפול נפשי-רגשי: אילנה היא ביבליותרפיסטית, רבקה פסיכולוגית שיקומית. הנכדים הבוגרים ערן ונועה מתמחים בפסיכולוגיה קלינית. מאז ילדותם בצל השואה של אבא-סבא שלום ואמא-סבתא לאה (ניצולת אושוויץ אף היא), הם שמעו וספגו, שאלו וניסו להבין.

זאת הם עושים בחלקו השני של הספר: "מנסים להבין"; הבנות והנכדים תוהים איך שרד שלום ואיך שמר על שפיותו ועל אנושיותו. הם עושים זאת באמצעות שאלות ההופכות בכתוב ומבקשות משלום לבחון, לשאול את עצמו ולתאר במילים את הזיכרונות, החוויות והרגשות מהם נמנע – או שנמנעו ממנו – מרגע התרסקותו אל מציאות מחנה ההשמדה – לאורך עשרות שנים רבות. כך נחשפות עמדותיו ההומניסטיות ותובנותיו החשובות לגבי אופי מנגנוני ההישרדות הנפשית והפיסית שם, בתופת, ובחיים שאחריה, ונחקרים תעטועי מנגנוני ההגנה והזיכרון.

חלקו האחרון של הספר הוא חיבוריהם בגוף ראשון של בנות ובני הדור השני והשלישי המתארים את חווית "לגדול עם הניצול" של כל אחד מהם.

במהלך לימודי התואר השני שלו בפסיכולוגיה, חקר ערן, הנכד הבוגר, את נושא אובדן האמונה בשואה כאשר כתב-היד של סבו "צלם אנוש" ושיחות עמו שמשו כבסיס לרפראט. אילנה, בתו של שלום וייס ואמו של ערן, ערכה והמירה את הרפראט למאמר זה.

שלום וייס נולד ב-1929 בעיירה בהונגריה, למשפחה יהודית אורתודוקסית. הפרקים הראשונים בספר מתארים ילדות מאושרת, זיכרונות אינטימיים, ריחות, קהילה רוחשת חיים ובית קורן חום ואמונה עמוקה. כייתר אחיו (ששה מספרם), הצטיין שלום בלימודיו אשר התרכזו, כמקובל, בעיקר בתחום לימודי הקודש ב"חדר" וב"שיבה". עם זאת, היה הוא ילד יוצא דופן בסקרנותו, חקרנותו ובגישתו הביקורתית לרעיונות ולמנהגים שהיו מקובלים ואף מקודשים. תכונות אלה הביאו אותו פעמים רבות לקונפליקטים עם גורמי סמכות והוא נחשב ל"עושה צרות" (גם בעיני עצמו) בעוד שבמבט לאחור ניתן היה להגדירו כילד פעלתן, אינדיבידואליסט ודעתן.

"גם הבוקר עשיתי דבר עבירה בדרכי ל'חדר' מוקדם, טרם האיר השחר. תרמיל בית הספר כבד על גבי כי לאחר תפילת שחרית ב'חדר' אני ממשך לכיתה א' בבית הספר הממלכתי של קהילתנו החרדית. דבר העבירה קרה בעוברי ליד בית-הכנסת הרפורמי של הניאולוגים. הצצתי פנימה וסקרתי היטב, בדמדומי השחר, את תוכו המפואר. דבר זה הרי אסור בתכלית האיסור וחומרת המעשה – כידוע לכל – דומה להצצה אל תוך ה"טומאה" של הלותרנים, האַוּוּנגּוּלִים או הקתולים..." (וייס, 2013, עמ' 15).

"... בהזדמנות זו רואה אני את תמונתו לראשונה, נשען על מעקה המרפסת ומביט נכחו אל נוף הררי, כבוּחן עתידות. רבות שומעים אודותיו אך תמיד ברמזים ובסודי-סודות. הגדולים מנמיכים קולם בדברם בו, לבל יבינו הילדים. כנראה יש בו תעצומות עוז אם הוא מסוכן כל-כך ויש לנדותו בכל החרמות. אסור הוא בכל האיסורים: בשמיעה, בראייה ובהרחוק חס ושלום. ובכל זאת רואה אני את תמונתו בגודל טבעי בבית-הספר הניאולוגי ומתבונן בו בחשאי אך ביוסודיות. כמה יפה והדור הוא בַּפְּרָאק שלו ובזקנו המרובע והמטופח. וכיצד יכול איש כזה להיות "מסית ומדיח ומשול לסיטרא אחרא, דוחק הקץ ואויב משיח צדקנו" כאשר מבטו עצוב כל-כך?" (שם, עמ' 16)

בספרו על ילדותו מתוארות שוב ושוב תמונות בהם צורמים לחושי הערניים של שלום הילד הפערים והפרדוקסים בין הנאמר לנעשה, בין מצוות טפלות וקטנוניות הנתבעות ביד רמה, לבין התעלמויות והפרות של מצוות בסיסיות בין אדם לחברו, על-ידי מלמדים ורבנים, ואף בתיאורי אופיו של הקדוש-ברוך-הוא בעצמו בכתבי הקודש.

מעט מעט, בהדרגה, מתוארים האימים שהופיעו באופן: רדיפות הגויים, שמועות על מלחמה בפולין והתגובות אליהן בקהילה, גירוש חסרי תעודות, תעמולה אנטישמית, גיוס בעלי הבתים לצבא, המעבר לגטו, ומשם למחסני הטבק העירוניים ולרכבת המשא בואכה אושוויץ.

עם תיאור הטרנספורט ניכר מעבר לשפה יבשה, אירונית, מאופקת, כמו בתיאור מראה אושוויץ-בירקנאו הנגלה לעין עם הירידה מרכבת המשא:

"השעה היא דמדומים של שחר, הכוכבים ממעל טרם פינו מקומם, אך במקום העלטה הצפויה, מִקָּה את עינינו אור בהיר מאלפי ורבבות פנסי חשמל סביב מלא העין. לפנינו שורות-שורות של צריפים, מחנה עצום מוקף גדרות תיל ומגדלי שמירה. הגדרות מתוחים סביב-סביב וגם בין שורות הצריפים. צריפים אלה אחידים הם ומסודרים כחיילים, פרט למספר בניינים בהמשך למסילת הברזל שמזדקרות מהם ארובות פולטות עשן, כבתי חרושת במלוא תפוקתם. בְּרַחֲבוֹת בינות לצריפים נעות אנה ואנה דמויות בבגדי אסיר מפוספסים ובמצנפות תואמות. כפופות הן הדמויות ונעות בקושי, כאילו מושכות אחריהן משא כבד. כל אחת נעה במסלולה ולא מפנה מבט אל עבר רכבת המשא בה הגענו זה עתה." (שם, עמ' 173).

תאור הסלקציה המתרחשת מיד אחר-כך, הפרידה החפה מידיעת הפרידה:

"דוד שיינוולד מצליח, בעורמתו, לחמוק מלהישלח אל בין הכשירים לעבודה, ואני, בהגיעי אל צוות הקצינים המשועשעים, מעורר גיחוך של טוב לב, בהיותי נמוך קומה ונראה צעיר מכפי גילי. "נו, מה חפצך כאן, ילד?" פונה אלי במאור פנים הקצין הבכיר. "אני כבר בן שש-עשרה", עונה אני בשפה הגרמנית השגורה בפי (למעשה אני רק בן חמש-עשרה) "ואני יודע לעבוד." "טוב אפוא" מסכם הקצין – ומצביע, במחווה אבירית, לצהלת חבריו, לכיוון הגברים הכשירים לעבודה.

אני מעיף מבט מלא גאווה לעבר אמא כאומר 'אל חשש, אני בין הגדולים הדואגים לפרנסת המשפחה', ואילו אמי כציפור ענקית זו המגוננת על אחיי, ושלושת גוזליה המדדים לפניו, עד שנעלמים ונבלעים עם ההמון בתוך המבנה האפור בקצה מסילת הברזל. (שם, עמ' 175-174).

ומיד אחר-כך:

"לזוז מהר, להתפשט ולעמוד בתור, מהר מהר. נעליים לכאן, לבנים לכאן." מיד עומד תור של גברים, רובם נערים, ערומים כביום היוולדם. מי שאינו זריז דיו, מוכה נמרצות בידי חיילים יעילים המחזיקים בידיהם כבלי חשמל עבי מידות.

עד מהרה מובן כי מקום זה אינו דומה למקומות אחרים וכי הכללים החלים כאן שונים תכלית שינוי. שערות הראש, בית השחי והערווה נגלחים-נתלשים חיש מהר וקהל אנשים ערומים בוחה סביב אובד עצות.

קלמן כ"ץ מתבלבל בהילקח ממנו משקפיו עבי העדשה, הולך בכיוון הלא נכון, מוכה, מוכרע ונלקח זב דם וחסר הכרה על גבי אלונקת עץ. בנו אריה לייב מבין מיד שעליו להמשיך בריצה אל שולחן הרישום, שם שוקד חייל מצוחצח ברישום פרטי זהות מדויקים של כל אחד.

"הלאה, הלאה, זונות מסריחות, אוכלי צואה! לא נראה לכם בגד מפוספס? נעלי עץ אינן הולמות אתכם? מהר בשלשות וקדימה צעד! זוז כבר, חור של תחת שכמוך!"

כך עוברים, נדחפים-נדהמים בין שורות של גדר תיל מחושמלים ושערים אחדים, אל תוך צריף גדול מידות. צריף זה ריק הוא לגמרי ובו מעין במה החוצה אותו לאורכו.

מעל במה זו, בפוסעו באון אנה ואנה, נושא את נאומו איש צעיר ומטופח, לבוש אף הוא בגדי פסים, אך בגדים אלה נקיים ומגוהצים הם. והאיש עז פנים וחמור סבר מציג עצמו כזקן מחנה הצוענים של בירקנאו שבאשוויץ.

"ועכשיו תראו את אשר אני עושה", ובאומרו כך בועט הוא במגפו המפורזל בפתאומיות מדהימה ובעוצמה רבה בפניו של השען קאצנקופ שעומד בשורה הראשונה ופניו אל הבמה. קאצנקופ מתמוטט ללא קול והאיש מבהיר כי פגר זה יילקח לתא-השריפה (לקרמטוריום) והמעשה לא בא אלא להדגים את סמכותו המוחלטת לגבי האסירים (כוונתו אלינו?). לאחר שמוסר בקצרה את סדרי המחנה מבהיר זקן המחנה כי כאן, במחנה הצוענים, אנו היהודים נמצאים בתחתית הדירוג, לאמור: אנו חייבים להישמע לכל צועני בכל אשר יאמר ויצווה.

"ועכשיו", מגיע האיש אל העיקר והתכלית, "כל מי שעדיין מחביא דברי ערך בקרבי, בישבנו ובכל צורה שהיא, ניתנת לו כעת הזדמנות אחרונה להתוודות על כך, כי כולכם תעברו כעת שיקוף מלא ומי שתגלה אצלו מתכת כלשהי ייתלה כאן כפי שאתמול נתלו שבעה אסירים עד צאת נשמתם." איש לא זז פרט לשלמה הרש שמגביה את משקפיו שברך פלא נשארו בידיו. משקפיים אלה לא זוכים להערכת זקן המחנה, שכן הוא רומס אותן בכעס ואת שלמה הרש ממוטט במכה פתאומית, מכוונת היטב למרכז פניו.

חיש מהר מפוזרים האנשים בצריפים השונים. אחי אברהם ואני ועוד אחדים מחברי מובאים לאחד הצריפים (בלוק מספר 31, "בלוק הילדים") בו מצטופפים זה כבר יותר מאלף בני-נוער בגילים חמש-עשרה עד שמונה-עשרה בערך... (שם, עמ' 180-179).

וכך, שעות בודדות לאחר ההגעה, מתאר וייס את בשורת רצח אמו ושלושת אחיו הקטנים:

"ואמר אחד הותיקים, שניכר על פי מבע עיניו וכתפיו הגרומות המזדקרות, לשאלתי מתי אנו פוגשים בהורים ובאחים הקטנים, בהצביעו לכיוון ארובה מעלה עשן ולהבה: "הנה שם, ברגע זה עולים הם השמימה."
אני לא מפקפק בדבריו אף לא לרגע ואני לא בוכה, גם לא אחי אברהם השפוף לידי... (שם, עמ' 173-180).

שאלת האמונה בשואה

כשהתחלתי לעסוק בשאלת אובדן האמונה בשואה, חשבתי להתמקד בנושא התיאולוגי: כיצד קרה שחלק מהאנשים איבדו את דתם, ואילו חלק שמרו עליה ואף התחזקו בה? באילו דרכים ותשובות אנשים שונים התמודדו עם השאלות הנוקבות, ומדוע בחרו בדרך שבחרו.

שאלת האמונה נוכח השואה במישור התיאולוגי:

תפיסות מסורתיות לפני	סתירות מערעות במציאות השואה	שאלות שמתעוררות	פיתרונות במסגרת האמונה	פתרונות מורדים
אלוהים מגן, מספק, מרחם.	המוני יהודים מתים, רעבים, סובלים.	<ul style="list-style-type: none"> יש אלוהים? איפה הוא? למה לא מתערב? האם הוא יכול? האם הוא רוצה בכלל? למה הוא עושה לנו את זה? הוא סדיסט? בוגד? בשביל מה להמשיך להאמין? איך אפשר להמשיך להאמין? איך אחרים מצליחים להאמין? 	<p>1. אלוהים מעניש אותנו על חטאים או על הפרת הברית (כעס/קבלת הדין).</p> <p>2. אי אפשר להבין את האל, הוא חידה הכרחית המאפשרת בחירה חופשית ואמונה אמיתית (שאינה ידיעה, ואינה תלויה בדבר). אלוהים לא התחייב לעשות כטוב בעינינו אלא בעיניו.</p> <p>3. זהו חלק מתכנית גדולה יותר שלו, שלא בהכרח נבין אבל חייבים לנסות:</p> <p>א. האל בוחן אותנו</p> <p>ב. האל בוחן את הרשעים</p> <p>ג. האל מציל את הניצולים</p> <p>ד. האל מעביר אותנו לא"י</p> <p>ה. אלוהים שוב מציל את העם נגד כל הסיכויים.</p> <p>ו. הבה נתמקד בניצולים, ביופי הטבע ובניסים הרבים.</p> <p>4. האל לא מתערב בעניינים כאלה. הוא עוזר רק בעניינים רוחניים.</p>	<p>1. לאלוהים לא אכפת. הוא אדיש.</p> <p>2. הוא מתעמר בכוונה.</p> <p>3. הוא בוגד ולא אמין.</p> <p>4. הוא חלש מדי ולכן חסר ערך.</p> <p>5. הוא לא קיים. האמונה היא רק צורך נפשי.</p>
אלוהים מטפח את הצדיקים ומעניש את הרשעים.	היהודים מתענים והרשעים לא נענשים. אין הבחנה בין ילדים לבוגרים, בין חילוניים לדתיים, אדוקים ומומרים. שרירותיות.			
אחרי תקופות של דיכוי תמיד תבוא הגאולה.	אחרי תקופה איומה של דיכוי בא חורבן, אבל וייסורים אחרים.			
אנחנו העם הנבחר.	"העם הנבחר" הולך ונכחד.			
העם הנבחר: זכות להיות יהודי לשמור מצוות ולהתפלל לה'. ישנה השגחה פרטית.	יהודים שומרי מצוות סובלים ומתים. התפילות לא נענו.			

הרב מפיאסנצה, קלונימוס חלמיש שפירא (תש"כ), פיתח את הרעיון שאלוהים מתגלה דרך כאב. סבל מאפשר את היכולת לתפוס קרניים אלוהיות תוך אימוץ גישה לסבל של כל העם. התקרבות לאלוהים מצריכה שכאבו של היחיד יתמתח אל הכאב של הכלל ויתאחד עם ההמונים הסובלים ללא אפתיה. הוא דימה את אלוהים כסובל עם עמו. אחרים כמו אמיל פקנהיים טענו שעל היהודי מוטל להמשיך להאמין בלי קשר לשאלות התיאולוגיות ולמענה להן. עליו למצוא את הדרך להאמין. עליו להימצא תמיד בין קבלת הדין של אהרון לבין זעקת הזעם של איוב (Fackenheim, 1994).

שאלת האמונה נוכח השואה במישור הרוחני והרגשי:

בשיחות עם סבי, שלום וייס, גיליתי שיש לשאלת האמונה צד עמוק יותר, רלוונטי לא פחות מזה התיאולוגי: הצד הפסיכולוגי, הנפשי. מסתבר שאצל ניצולים רבים, ובפירוש אצל וייס, אובדן הדת "פשוט קרה": וייס: "לא ישבתי וחשבתי לעצמי: אם אלוהים עושה או מאפשר כך וכך, אזי אינני מאמין בו". הדת ואלוהים נעלמו יחד עם העולם הקודם, המשפחה, הקהילה, כל מערכת התפיסות, ההרגלים, הערכים והאמונות, יחד עם האישיות הקודמת. "היה זה עולם אחר" - מציאות אחרת באופן קיצוני, שחייה, באופן לא מודע, לברוא תפיסה אחרת, ואפילו זהות חדשה.

מהרגע המתואר למעלה העיסוק היחיד הוא חיפוש אחר אוכל ושיפור תנאי המחיה. אין כל עיסוק בעניינים אחרים, במיוחד לא רוחניים, ובכלל זה דתיים-אמוניים.

התייחסות מפורשת ראשונה לנוכחות האמונה מתואר בשבת הראשונה במחנה:

"הדוד אוסקר, המשנה לזקן הצרף, אשר שימש בעבר כמורה מחנך, שר בדבקות, בקול ערב להפליא, את פרקי קבלת השבת וכל נערים מצטרפים בכוונה גדולה אל השירה האדירה "לכו נרננה לה' נריעה לצור ישענו". מעטים יודעים את משמעות המילים ועוד פחות מתייחסים אליהן, אולם המנגינה עולה ממאות הגרונות ומאחדות אותם בגעגועים אל העולם שעבר מן העולם, ובתקווה של החלצות מן הגיהנום הזה. ואני, היושב ספון בחיק אחי אברהם, סר וזעף, איני משתתף, רק שואל איפה משה ואהרן בכחניו? איה הוא שמואל? למה אינם קוראים לו ואיפה הוא בכלל?!... (שם, עמ' 198)".

ובפרק הבא:

"... אם רצונך להצטרף אל אחד המניינים, אין קל מזה. אתה יכול להבחין בקבוצת השלדים המתנועעים. חפצי הפולחן חסרים, כמובן. אין טלית, תפילין או סידור, אך בקבוצה מספר יהודים הזוכרים את רוב התפילות בעל-פה, והאחרים חוזרים אחריהם בלחש ובדבקות. הודות לאנשים אלה יודעים אנו את היום בשבוע בו אנו נמצאים ואת ימי השבת והמועד.

"איפה הילד הזה שיודע את "איזהו מקומן"? ומיד מועבר אני ממניין למניין, כי באורח פלא זוכר אני בעל פה את הפרקים הטכניים של הזבחים והקטורת, ומוכן אני לתת להם שירות זה, אך להתפלל – זה כבר לא. והם ממשיכים בדבקות ואינם מדלגים על שום פרט, ימלמו את "ובא לציון גואל", יאמרו את שירו של יום ויסימו ב"עלינו לשבח שלא עָשֵׂנו כגויי הארצות ולא שם חלקנו כהם וגורלנו ככל המונם. אגב, גם אחי אינו מתפלל, ולא הייתי שם לב לכך אלמלא פגשנו באחד המניינים את בן-דודנו... ששאל את אברהם אם התפלל כבר שחרית. וענה לו אברהם: אין אני מתפלל תפילת שווא, את הוריי ואחיי הקטנים לא תחזיר לחיים אפילו תפילתו של הרבי מברדיצ'ב עצמו. ... (שם, עמ' 203)".

מן הדברים הללו עולה צליל של אובדן אמונה מתוך אכזבה, זעם, עלבון, והתרסה.

וייס מציין ממקורותינו, שהכוח שאמור מפורשות להכתיב אמונה הוא שילוב של יראה ואהבה. זוהי הדרישה הכתובה פעמים רבות מפורשות בתורה, במאמרי חז"ל ובתפילות: "ועתה ישראל מה ה' אלוהיך שואל מעימך, כי אם ליראה... ולאהבה אותו" (דברים, י', י"ב). אפשר להבין איך נגרמת יראה לנוכח אשוויץ. אבל אהבה? תוהו וייס בדיעבד, איך אפשר לאהוב אל כזה?

כאן עלו שאלות נוספות:

מתי זה קרה? האם במהלך השואה או אחריה, במבט לאחור?

עד כמה הייתה זו החלטה מודעת, ועד כמה תהליך נפשי לא מודע?

האם הדבר התרחש בבת אחת או בשלבים?

האם זו תגובה נורמלית, טבעית, לגיטימית, אדפטיבית, בנסיבות המיוחדות?

מתוך התבוננות רפלקטיבית הסתבר לוייס שאובדן האמונה לא החל כהחלטה מודעת. לא בדיעבד, לא במחשבה לאחור על הזוועות ובניסיון שכשל ליישב אותן עם אל טוב ומיטיב, אלא ממש ביום הראשון, באופן לא מודע לחלוטין, כחלק מהטראומה. נראה שתגובה זו של וייס הייתה מנגנון הגנה חלופי לאמונה, ויעילה לא פחות בנסיבות הספציפיות, אם נתחשב בעובדה שהוא שרד, כאלפים רבים אחרים שאיבדו את אמונתם. נשאלת השאלה, כיצד הופעל המנגנון הזה, האם הוא מוכר לעולם המדע כחלק מתגובה לטראומה, האם הוא משתייך למודל כלשהו? האם זהו פיצול? הדחקה? ניתוק?

ג'ודית לואיס הרמן (1994), פרופסור לפסיכיאטריה קלינית בהרווארד, כותבת בספרה "טראומה והחלמה":

"האירועים הטראומטיים ממוטטים את מערכות הטיפול הרגילות המעניקות לאדם הרגשת שליטה, קשר ומשמעות" (עמ' 50).

איטיינגר, מתוך גוטמן וברנבאום (2003), פסיכיאטר חוקר שואה, כותב על השלבים הפסיכולוגיים לטראומה:

1. שלב ההלם – ההגעה לאשוויץ

בלבול, חוסר אונים, תוהו ובוהו חיצוני ופנימי. אפתיה והתנהגות אוטומטית. המגע עם המציאות מצטמצם. הכל נראה לא

מציאותי והמשמעות של מה שקורה מתגמדת. שלב זה נמשך עד להגעה לבלוקים.

2. שלב התגובה:

א. התפוררות ורצח המשפחה. אין תנאים להתאבל – מופעלת הדחקה.

ב. חוסר ביטחון הנובע משרירותיות, דה-הומניזציה והשפלה, סכנת מוות תמידית, אפשרויות התמודדות מזעריות.

ויקטור פרנקל (1970), בספרו "האדם מחפש משמעות", כותב:

"אחת-אחת נהרסו האשליה שאחדים מאתנו השתעשעו בהן".

"נקודת השיא של השלב הראשון של תגובתי הפסיכולוגית: מחקתי את כל חיי הקודמים". (עמ' 26-30).

ד"ר גיא אור, מנהל מרכז אביב לטיפול במצבי משבר וטראומה: "טראומה היא מצב המוציא מהבקבוק את חרדת המוות. זה מצב שבו הרצף המוכר לא עובד יותר. האמונות הופכות למופרכות ואימת המוות, עם תחושת האין אונים וחוסר היכולת להבין מה קורה, פורצת. זה מצב שבו לא ניתן למצוא הסבר ברצף הקודם למה שקורה במציאות ולתגובה הפנימית לה. בהיעדר היכולת לחוש את תחושת הרצף (גם אין מילים להגדיר זאת כי שפה היא כבר ביטוי של רצף) נהרסת גם היכולת לשמור על העצמי. הכל בלתי מוסבר, הכל מסוכן, אי אפשר לסמוך על שום דבר ועל אף אחד. נהרסת האמונה בעצמי כבעל יכולת, ובהכרח נפגעת גם היכולת ליצור קשר קרוב. ניתן להבין מדוע בתגובה לכך, מופיע צורך להיות דרוך ולבדוק מסביב, לזכור כל הזמן מה היה כדי לא לפגוש את זה שוב, ולנסות להימנע מכל מה שדומה לזה. גם אין שום מקום לתכנון העתיד, אין טעם." (אור, ח.ת.)

ד"ר דני ברום, פסיכולוג ומנהל המרכז הישראלי לטראומה בירושלים: "כשאדם נתון בסכנה הוא נכנס למצב הכן של הישרדות ומגננה מחשש לאיום פוטנציאלי. במצב זה שולט המוח הפרימיטיבי על ההתנהגות, ואין גישה לחלקים היותר מפותחים, הרציונליים, של המוח. מה שלא רלוונטי לסכנה מתקבל באיטיות ובחוסר עניין." (ברום, ח.ת.)

הרמן כותבת על השלב השני: "טראומה מתמשכת": "שינויי תודעה אלה הם לב לבו של הצמצום, או הקהות... למרבה הפרדוקס, נוצרת שלוה מרוחקת שהאימה, הזעם והכאב מתמוססים בה. האירועים מוסיפים להירשם בתודעה אבל נדמה כאילו נותקו ממשמעויותיהם הרגילות...". (עמ' 61).

אייטינגר (2003) מציין שרעב חמור וממושך נמצא כגורם לפגיעה קשה בזיכרון, ביוזמה, לחוסר אנרגיה, לנמנום ולרגזנות, ולאחר מכן לאדישות, קהות חושים ואפתיה, לפגיעה במוטיבציה, פגיעה במערכת החיסונית ולרגישות לזיהומים ומחלות. פרנקל מתאר את השלב השני כשלב האדישות היחסית, שבו כאילו מת מיתה רגשית. הממשות נתעממה, וכל המאמצים וכל הרגשות נתרכזו בתפקיד אחד: לשמור איש על חייו ועל חיי זולתו. לא קשה להבין כי מתח כזה, שנצטרף אליו ההכרח התמידי להתרכז בתפקיד של השמירה על הקיום, הוריד את חיי הנפש של האסיר לדרגה פרימיטיבית ביותר. לא היה מנוס מהמחשבות על אוכל, כי היו חודרות אל תודעתו של האסיר בכל רגע שהיה מוחו פנוי להרהורים. הוויה תת-אנושית אשר אילצה אותנו לצמצם את כל מחשבותינו באוכל בלבד (פרנקל, 33-48).

כפי שעולה מהתיאורים המקצועיים, כשהטראומה מתמשכת והסביבה דורשת הסתגלות הישרדותית, חיייתית, ולא מאפשרת (אפילו מבחינה פיזית) פעילות קוגניטיבית מעבר למינימום הדרוש, אין מקום למחשבות רוחניות, ובכלל זה על דת. נשאלת השאלה, מתי בכל זאת הופך אובדן האמונה למודע? מתי קולט האדם שהפך ללא מאמין, מתי מופיעות המחשבות הראשונות בעניין? במקרה של וייס, הדבר התחיל כשהיה עד לתפילה המאורגנת בצריף שלו. מפגש באסירים מתפללים באושוויץ עורר בו זעם. לדבריו, הכניעה והאדיקות העיוורת, תלושת-המציאות, התוכן הלא רלוונטי של התפילות: "אלוהים מושיע, רחום וחונן, אלוהים עזר" - זה הרגע בו אובדן האמונה הפך, לרגע, מודע.

עם זאת חשוב לציין שתובנה זו לא גרמה לו להתבוננות רפלקטיבית בבחינת 'איך הם מתפללים ואני לא, מה קרה לי ולאמונה שלי'. בפרק של השאלות לסבא וייס שואלת אותו נועה, נכדתו:

"... נראה שככל ששאלת פחות שאלות - כך היטבת לשרוד. קיבלת את הדברים כל-כך כמות שהם. נשמע שהדבר שהיה לך הכי קשה זה לראות אחרים בחוסר אונים ובהתעקשותם על הדת. זה עורר בך כעס" (וייס, 458).

שלום עונה לה, בין השאר:

"... אמת, קיבלתי את הדברים "כל כך כמות שהם" ... הדבר נובע כנראה מתפיסת צידוק הדין של סיבולת הגלות שהייתה מקובלת עלינו, היהדות האורתודוקסית, עד הגיענו לאושוויץ... באשר להערתך על הכעס, נכון, ואני כעסתי רק על אלוהים. רגש זה הבלתי מדי פעם אם כי אף הוא מעט מאוד, ונראה שנתן לי ספק כוחות להמשיך במאבק ההישרדותי" (שם, שם).

גם פרנקל, בספרו, מציין את התפילות המאולתרות, אבל כל מסגרת ההתייחסות נראית שונה. ציון התפילות מגיע במסגרת שלב שלישי, שאינו קיים אצל וייס, בו פרנקל מתחיל לדבר לפתע, ללא הכנה והסבר, על התעניינות בפוליטיקה ודת, על שחזור כתב היד המדעי שלו, על סיאנס ועל ויכוחים מדעיים. "עומקה ועצמתה של האמונה הדתית הפתיעו והפעומו, בעיקר תפילות מאולתרות שנערכו בפינה של צריף או בחשכת משאית הבקר הנעולה שבה הוחזרנו ממקום העבודה הרחוק, עייפים, רעבים וקפואים בבגדנו הקרועים והבלויים" (פרנקל, 50).

אחר כך הוא מסביר: "חרף הפרימיטיביות - הגופנית והנפשית - שהייתה טבועה בהכרח בחיים שבמחנה ריכוז, היה מקום להעמקת חיי הרוח. אמנם אנשים בעלי-לב, שהיו רגילים לחיים אינטלקטואליים עשירים, אפשר שנתייסרו בייסורים קשים (רבים מהם היו חלולים בגופם), אבל הפגיעה ביישותם הפנימית הייתה קטנה יותר. הם יכלו לפרוש מסביבתם הנוראה אל חיי עושר פנימי וחירות רוחנית". לחיזוק דבריו הוא מביא את התרשמותו הסובייקטיבית שאנשים חלשים בגופם נטו לשרוד יותר מהחזקים דוקא. - אבל אז הוא שוב חוזר לתאר חיים רוחניים דלים, חיי בהמה שחושבת רק על אוכל וביטחון פיזי. הוא מגדיר זאת בלשון מקצועית בשם: "ביטול האישיות" (שם, 51-52).

מדבריו עולה שאלה ואפילו סתירה, כיצד התאפשר השלב השלישי הרוחני העשיר הזה בד בבד עם החיים הרוחניים הדלים שפרנקל מתאר באותה נשימה? ועוד נשאל מדוע לא חל השלב הזה על וייס? השאלה הזו מחזירה אותי לשאלה העיקרית, שהיא מה גורם לאנשים מסוימים לאבד אמונה ולאחרים לשמור עליה ואפילו להתחזק בה.

היות שבמצב הטראומתי של מחנות המוות היו ניצולים שאיבדו את אמונתם, ואחרים ששמרו עליה, עולה ההשערה שמדובר בשתי אסטרטגיות יעילות להישרדות. לשתייהן יש גם תמיכה תיאורטית מדעית, הרי ידועה ההשפעה הנפשית המחזקת של הדת, ומאידך ידוע שתגובה הישרדותית לטראומה, כזו של צמצום רגשי, קהיון וניתוק, הגם שאינה אדפטיבית לאחר הטראומה - נחשבת לאדפטיבית והישרדותית במהלכה. הרמן (1994) מציינת ש"שינויים דיסוציאטיביים בתודעה עשויים להיות הסתגלותיים בשעת חוסר ישע גמור".

ובכן, מה בכל זאת מה גרם לאנשים מסוימים לאבד אמונה ולאחרים לא?

משתנים אפשריים:

1. גיל הטראומה. ככל שהאסיר מבוגר יותר ואישיותו מעוצבת ויציבה יותר, בהתאמה, כך סביר יותר שישמור על אמונתו. מידת גיבוש הזהות ובתוכה מרכיב האמונה הוא פונקציה של הגיל. וייס הנער בן ה-15 היה בשחר תהליך גיבוש הזהות.
2. אופי האמונה לפני הטראומה:
  - ככל שהאמונה הייתה חזקה וצרופה, מוחלטת והרמטית יותר בחיים שלפני הטראומה, סביר יותר שהיא תשרוד.
  - עם זאת, באופן פרדוקסלי אמונה עמוקה יותר עלולה דווקא לקרוס מול הסתירה הבלתי נסבלת שלה עם המציאות של מחנה המוות.
  - יהודים שהיו דתיים אך לא אדוקים במצוות ובאמונה, נטו להמשיך בדתיותם. לדעתו של וייס, אנשים רבים שנשארו דתיים לאחר השואה, לא היו באמת דתיים לפנייה, ואינם דתיים באמת אחריה. לטענתו, או שאתה דתי לגמרי, או שאתה חילוני לגמרי. הוא עבר בין הקטבים האלה. גם פרנקל טוען כך. וייס סבור שדתיים רבים הם דתיים רק מבחינת מנהגיהם וסגנון חייהם, כחלק מחיי משפחה, חברה וקהילה, אבל דתם אינה מלאה מבחינה רוחנית ונפשית. הם לא מבינים את המושג של אמונה צרופה, של לאהוב את אלוהים לא מפחד אלא מתוך אמונה שאינה תלויה בדבר.
3. אמונה עמוקה הכוללת חשיבה ביקורתית לפני השואה. הימצאות סדקים בתוך האמונה. אמונתו של וייס היתה עד המיפגש עם אושוויץ עמוקה מבחינה רוחנית ורגשית, אך עם זאת, כללה רגישות לסתירות ללא מענה. סדקים מעין אלה נפרצו לשבר עמוק בלתי הפיך.
4. מות האב הביולוגי. Kestenberg & Kestenberg מתארים את אובדן האמונה של ילדים ניצולי שואה לאחר שראו את הוריהם מושפלים או מומתים. Rosenheck & Fontana מצאו שלוחמים אשר אבותיהם נפגעו בקרב סבלו יותר מסימפטומים של PTSD, מאובדנות, אשמה ואובדן אמונתם הדתית. יש בכך גם הגיון תיאורטי:
  - מות ההורה שהנחיל את האמונה מערער את האמונה עצמה.
  - העדר נוכחות המשמרת והמפקחת של ההורה מאפשרת התעוררות חשיבה עצמאית וביקורתית
  - האב מזוהה עם האל, ולכן מות האב מזוהה עם מות האל.
5. הדרגתיות הטראומה: ככל שהיא חדה ומהירה, כך תהיה עוצמת הטלטלה האמונית (הרמן, 1994).
6. הימצאותן של חלופות לצד האמונה בתוך הזהות. כאשר עולמו הרוחני או הריגשי של האדם מאוכלס יותר, יש לו יותר "דרגות חופש" קיומיות. אלי שביד: "אני יכול לקבוע בצורה נחרצת: רק אנשים מאמינים הצליחו להחזיק מעמד בשואה ולשמור על צלם אנוש... אינני מדבר דווקא על אמונה באלוהים, אני מדבר על אמונה כעמדת יסוד קיומית המעניקה לאדם חוסן מוסרי להמשיך ולחיות, לקוות, להיאבק... [למשל] אמונה בעם ישראל וייעודו, בציונות, בסוציאליזם..." (שביד, 1990).
7. השפעת דמויות משמעותיות בזמן הטראומה – גם אברהם אחיו הבוגר בשנתיים, התלמיד-חכם הנערץ מאבד את אמונתו: "לא מתפלל תפילת שווא" כמצוטט למעלה, כאשר נשאל על כך.

יהודה באור, היסטוריון חוקר שואה סוקר באופן מקיף וביקורתי את התיאולוגיה היהודית בנושא השואה, ומגיע למסקנה הבאה: נראה שהתיאולוגיה עדיין לא הציעה תשובות... הסברים היסטוריים, סוציולוגיים, פסיכולוגיים ואולי אפילו פילוסופיים היו עד כה פרודוקטיביים יותר. יש שאף מטילים ספק ברלוונטיות של כלל התשובות התיאולוגיות, עד כה... התיאולוגיה של אלוהים בשואה מרתקת, אבל הינה דרך ללא מוצא (Bauer, 1977).

למיטב זכרונו, וייס לא החזיק יותר באמונה דתית, אך המשיך לדבוק באחיו ובעצמו, בהגיון ההשרדותי הפשוט שלהם. מה שהעניק לו כוח להמשיך הוא יצר הישרדות טבעי ואמונה לא מודעת בכוחו של הקשר הרגשי עם אחיו ובערבות ההדדית. העלמותה של האמונה באלוהים לא יצרה חלל ניהיליסטי בנפשם של האחים וייס. ערכי המוסר והיושרה שינקו בבית הוריהם חדורי האמונה המשיכו לעצב את התנהלותם גם בעיצומה של הטראומה.

מקורות

- אור, ג. (ח.ת.) פגיעה ברצף ההישרדותי, נדלה מתוך <http://www.avivclinic.co.il>
- אייטינגר, ל. אושוויץ, נקודת מבט פסיכולוגית (גירסה אלקטרונית) מתוך: גוטמן וברנבאום, (2003), אושוויץ: אנטומיה של מחנה ריכוז, ירושלים: הוצאת יד ושם. עמ' 483-503.
- ברום, ד. (ח.ת., גירסה אלקטרונית) טיפול בהפרעות פוסט-טראומטיות: מה אנחנו יודעים היום?

הרמן, ג'.ל. (1994), **טראומה והחלמה**, תל אביב: הוצאת עם עובד.
וייס, ש. (2013) **צלם אנוש – שלושה דורות מנסים להבין**, חיפה: הוצאת פרדס.
יונס, ה., (2004), **מושג האלוהים אחרי אושוויץ ומאמרים נוספים**, תל-אביב, הוצאת רסלינג.
פראנקל, ו. (1970). **האדם מחפש משמעות**, תל אביב: הוצאת דביר.
קלונימוס, ק.ש. (תש"כ), **ספר אש קודש**, ירושלים.
שביד, א. (1990) **מאבק עד שחר**, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

Kestenberg, J, Kestenberg, M., (1993) *Psychoanalyses of children of survivors from the Nazi persecution: The continuing struggle of survivor parents*. *Victimology*, 5(2-4), 368- 373.

Rosenheck, R.; Fontana, A., *Warrior fathers and warrior sons: Intergenerational aspects of trauma*,_ In: Danieli Y, editor (2007). *International handbook*.

Fackenheim E.L., (1994) **The Holocaust in History**, New York, Schocken Books, 3rd edn.

Bauer, Y., (1977) **Trends in Holocaust research**, Jerusalem: Yad Vashem.